

Svetislav Basara

POČETAK
BUNE PROTIV
DAHIJA

SOTIJA

Beograd
2010
DERETA

Bože, mili, čuda velikoga!

Poslednje reči – „alem-i-lahut“¹ – koje je gospodar Gvozden izgovorio na samrtni, bile su iste one koje je čuo sedamdeset godina ranije, kada se u ledenoj decembarskoj noći pojavio na kapiji tekije derviša mevlevija u Užicu. Ma koliko se tokom dvadeset godina provedenih u bolesničkoj postelji naprezao da poveže niti svog burnog života, nije uspevaao da se priseti ničega pre te ledene noći u kojoj ga je šejh Harun Kibrisi, promrzlog i polumrtvog, istrlljao snegom i potom uneo u zagrejanu sobu. Mnogo kasnije, kada je već postao gazda, gospodar Gvozden je pričao – i vero-
vao u to što priča – da je kao siročće bez oca i majke, iz sela Vidova došao u Užice u potrazi za hlebom. Još kasnije – negde oko 1840. – platio je trideset dukata Velizaru Avramoviču – Vinickom, moleru iz Preka, da ga naslika u dečaćkom dobu, na majčinom grobu, u trenutku dok se zaklinje

¹ Arapski: „Bože mili, čuda velikoga.“

da više nikada u životu neće biti gladan. (To potamnelo i ispucalo ulje na platnu decenijama je bilo porodična relikvija Avakumovića.) Pre nego što ga je šlog zauvek obogaljio, već dobro zašao u godine, znao je da ukućanima pripoveda fantastične zgode iz još fantastičnijeg sela Vidova, odakle je navodno krenuo u svet, u čiju istinitost – kao i svi samouvereni ljudi – nijednog trenutka nije sumnjao. Sve do poslednjeg decembarskog sumraka, kada je pogledao smrti u oči, i u tim užasnim očima – iza nepregledne povorke zakrabuljenih grehova – ugledao prazninu koja se prostirala od noći kada je pao pred kapijom užičke tekije pa sve unazad, do postanka sveta.

Nije, međutim, gospodar-Gvozdenuva sudbina bila izuzetak. Pre je bila pravilo. U to vreme, otprilike oko 1790, Srbija je nestvarni pašaluk izgubljen u lavirintima orijentalnog carstva. U poslednjoj četvrti XVIII veka svet još uvek nije sasvim čvrst. Ili nije više tako čvrst. Isuviše je tu praznine. Previše belih mrlja. Gvozdenu je u mladosti slušao ulične pripovedače iz Sirije, Trakije i Anadolije, koji su po čajdžinicama, za bakarni sitniš, satima pripovedali o tome kako je, vaktile, gazi-Osman na prevaru oženio svoga sina gazi-Orhana prelepom Ulufer Hatunom, prvom dervišanom islama, kćeri tekfura od Jar Hisara; o tome kako je gazi-Orhan, u pratnji meleka, krenuo da širi pravu veru i učvršćuje carstvo

koje od tada pa do Sudnjeg dana vazda visi o sultanovoj reči; o tome kako je *kiyamet günü*, sudnji dan, sasvim blizu, u šta ne može biti sumnje, jer je raja načisto pohasila i neposlušnošću potresa same temelje Carstva, usled čega se Velika praznina širi kao pustinjski vetar. Stvar je – nepokolebljivo su tvrdili pripovedači – otišla tako daleko da na samo dan hoda od Stambola prostor počinje da čili i nestaje. Da između gradova i kasaba gde se božiji i carski poredak, vreme i prostor, održavaju samo zahvaljući *Devleti Aliyeyi Osmaniyye* – Uzvišenom carskom pečatu, okačenom iznad vrata Ućumata, nema ama baš ničega. „Putnicima namernicima, hodočasnicima i karavanima“, uveravali su pripovedači, „zbog sporosti kretanja to izmiče opažanju, ali kada carske akindžije u galopu pojašu u ratni pohod, njihove se subaše kunu da se pred zahuktalim konjima krajolik odmotava kao svitak pergamenta, a odmah iza poslednjih konjskih repova ponovo zamotava i vraća u svemoguću Alahovu knjigu.“

Tokom godina bolovanja, pokušavajući da pronikne u pomrčinu prvih desetak godina svog života, gospodar Gvozdin se u mislima često vraćao u tekiju derviša mevlevija i prisećao se, kao da je juče bilo, da ga je šejh Harun ujutru pitao kako se zove i odakle je, a da on nije mogao da odgovori. Rukom je šejhu pokazao obronke

Jelove gore, približni pravac odakle je posrćući kroz smetove došao u Užice. Tek mnogo godina kasnije, tada već u Kneževini Srbiji, gospodar-Gvozdinov unuk, kapetan prve klase, kartograf Dimitrije Avakumović, proizvoljno je, na pogodnom praznom mestu na topografskoj karti valjevskog regiona ucrtao tačku i upisao Vidovo, i tako je porodični mit sa velikim zakašnjenjem postao stvarnost. A onoga lednog decembarskog jutra, drhteći pred šejhom što od hladnoće, što od straha, gospodar Gvozdin je, takođe sa velikim zakašnjenjem, shvatio da uopšte nema ime. „Nemam imena. Zovu me Mali“, odrešito je rekao šejhu Harunu. I govorio je istinu. Kopilad i nahočad u Osmanskom carstvu nisu imali pravo na ime. Jedva da su ih imala i deca iz punovažnih brakova. A povlastica da im imena budu crno na belom zapisana u carskim knjigama darivana je samo viđenijim ljudima. U ogromnu je bedu i zaostalost bila pogružena Srbija. Iz tamnog okeana nepismenosti stršali su samo retki manstiri, u kojima se mogao naći pismen, češće polupismen monah. Siromaštvo je bilo toliko da *Popis svih pokretnih stvari u Beogradskom pašaluku*, sproveden tokom jednog od uzaludnih pokušaja reformisanja Otomanskog carstva, popis koji obuhvata i takve sitnice kao što su češljevi, ukosnice i drvene kašike, ne premaša trideset pisanih stranica. Na kraju, čemu pismenost u zemlji u kojoj

nema šta da se opiše? Osim toga, opasna je. Širenje čitanja i pisanja jedan je od šesnaest predznaka Sudnjeg dana. Najbolje bi bilo ništa ne zapisivati. Osim onog najnužnijeg. A zato služi večiti Evlija Čelebija, koji kao Lutajući Jevrejin obilazi Karavlašku i Rumeliju i beleži sve što je dostojno carske i vezirske pažnje.

„Pa dobro“, rekao je tog ledenog decembarskog jutra šejh Harun Kibrisi. „Ja ću te zvati Uzun². Zima je. Nemaš kuda da ideš. Dok se ne snađeš, dok nešto ne iskrсне, ostani ovde. Čisti tekiju, cepaj drva i loži vatru u hamamu. Imaš gde da spavaš. A ješćeš što i ja jedem.“ Na koncu, do tančina proučivši knjigu svog zamršenog životnog računovodstva, gospodar Gvozden je shvatio da je jedini period u kome je bio koliko-toliko srećan bilo vreme provedeno u tekiji melevija. Osim cepanja drva, loženja hamama, čišćenja dvorišta i simahane, gotovo da nije imao drugog posla. Pazarnim danima je kao daleki preteča kreditne kartice pratio šejha u kupovini namirnica i potrepština, isplaćujući trgovce bakrenjacima iz otrcane kožne kese, jer se šejh Harun Kibrisi uzdržavao od svakog dodira sa novcem. Kasnije, tokom života, gospodar Gvozden se nagledao velikog sveta. Bivao je u Carigradu, Jerusalimu, Damasku i Kairu; stizao je do Pešte,

² Turski: uzun – dugački.

Beča, Londona, Rima, Lajpciga, Berlina i Moskve. Ali nijedna od tih velikih varoši, sa svim svojim palatama, čudesima i sjajem, ni izbliza nije izgledala onako čarobno kao što je zapanjenom pogledu desetogodišnjeg siročeta izgledala užička čaršija sa – činilo mu se – beskonačnim nizom mračnih dućana, krcatih blistavom robom iz Arabije, Persije, Poljske i Mauritanije. Gospodar Gvozden, tada još Uzun, bio je čvrsto uveren da je ta uzavrela čaršija, prepuna vreve, svirke i najfantastičnijih zamislivih rukotvorina, zapravo centar sveta, a da sve ostale basnoslovne varoši postoje samo u pričama putujućih pripovedača i da ne služe služe ničem drugom doli zabavi užičkih čaršilija.

Kada mu je jednom prilikom šejh Harun kupio tričavi nožić sa drškom od jelenskog roga, radost posedovanja takvog jednog prefinjenog predmeta prosijala je daleko u budućnost i zauvek zasnila lepotu i vrednost svih budućih predmeta koje je kao bogat čovek gospodar Gvozden mogao sebi u svakom trenutku da priušti. Nikada se kasnije u životu gospodar Gvozden nije odvojio od tog noža. Iako je Proviđenje, dovodeći ga pred tekiju mevlevija, imalo druge namere, magija trgovine, prefinjena umetnost cenjkanja, snažni mirisi, prijatna opipljivost i zamršenost puteva robe, sve je to zauvek opčinilo gospodara Gvozdena. A trgovina i novac su mu baš išli od

ruke. Još nije ni ime bio stekao, a već mu je bila poverena kesa sa bakrenjacima. Svaki novčić ili kakva druga sitnica izgubljeni u Užicu, nepogrešivo bi se nalazili na njegovom putu. Kad god bi Uzun sišao u čaršiju, bilo poslom, bilo da sluša pripovesti putujućih pripovedača iz Anadolije, vraćao se sa ponekim bakrenjakom, zlatnim prstenom ili mindušom, koje je skrivao u skrovištu izdubljenom u zidu tekije. Šejh Harun Kibrisi, kome sve to nije promicalo, bio je uveren da je činjenica da se Uzun pojavio niotkuda, bez imena i prošlosti, nedvosmislen znak posebne Alahove naklonosti. Ali isto tako je znao da su Alahovi izabranici meta najotrovnijih Šejtanovih strela. Da bi odvratio šticeenika od varljivih mamaca sveta poroka i strasti, šejh Harun Kibrisi je odlučio da Uzunu pokaže čudo nad čudima – sat.

Jednog jutra, posle sabah namaza, pozvao ga je u svoju sobu, otvorio kovčeg od sandalovog drveta prepun kalema, astrolaba, busola, magnetnih igala – čitavog jednog mnoštva instrumenata nejasne namene – i otuda izvadio masivni džepni sat. Polako je navio mehanizam, najpre sâm oslušnuo otkucaje, a onda sat prislonio na Uzunovo uho. „Sat kô sat, ali jedva sam posle došao sebi“, poverio se mnogo kasnije gospodar Gvozdin proti Mateji Nenadoviću. „Mora da je to bila neka arapska mađija. Potpuno sam se ukočio. Nisam mogao da dišem. Na trenutak

sam mislio da sam umro. Možda sam i bio umro. Ko zna?“ Prota Mateja se složio da je to svakako bila neka arapska mađija. Ali, u to doba već nepovratno natopljen otrovom svih sedam smrtnih grehova, gospodar Gvozden nije bio u stanju da se verno priseti tajanstva koje mu se ukazalo kada je, ugledavši sat, shvatio da vreme zaista prolazi. Šok izazvan pravilnim otkucavanjem satnog mehanizma suočio je Uzuna s misterijom, toliko očiglednom da su svi uvereni da je znaju, ali tako dobro sakrivenom da je otkrivaju samo retki: da se pred onim ko zaista, svim bićem, shvati da vreme ističe, otvaraju vrata večnosti. Možda je to mistično iskustvo bilo razlog kasnijeg večitog gospodar-Gvozdenovog nemira i nezadovoljstva; jer, ma koliko blaga sticao, ma šta postigao, ma gde se obreo, uvek mu je nedostajalo nešto nepoznato, nešto još nejasnije i neuhvatljivije od prvih deset godina njegovog života.

„Šta ovo bi, aman Bog?“, zavapio je Uzun nakon što ga je šejh Harun pažljivo povratio iz obamrlosti, kao predilja namotavajući natrag u životno klupko blistave niti Uzunovog rasutog nefsa³. „Video si kako otprilike izgleda Bog“, rekao je šejh Harun. „Alaha, *dželle šanuhu*, naravno, nije moguće ni zamisliti, nekmoli videti, ali od svih stvari na ovom svetu, sahat mu je najslič-

³ Arapski – duša.

niji. Ima u Franačkoj jedan filozof koji je pisao da je Bog u stvari sahatčija. I nije mnogo pogrešio, iako u sasvim suprotnom pravcu.“

Uzun je posle toga bio neko vreme uobičajio da posmatra derviške obrede i vrtoglavi ples koji je ranije smatrao običnom igrom, nalik kolu. Kao ni franački filozof, ni on nije mnogo grešio, iako – kao i filozof – takođe nije grešio u pogrešnom pravcu. Jer, i kola koja je ranije viđao u nejasnom selu odakle je došao, pre nego što su spala na zabavu i provodadžiluk, bila su iste prirode kao i ples derviša mevlevija. Šejh Harun se ustručavao da Uzuna podučava veri. Dečakovu sudbinu prepustio je slobodnom izboru i čekao ishod napetih pregovora između božije i Uzunove volje. Kao dostojni sledbenik proslavljenog mevlane Dželaludina Rumija, osnivača reda mevlevija, Harun Kibrisi je, razumljivo, u tajnosti, islam smatrao samo jednim od mnoštva puteva koji vode osolobođenju od okova ovog sveta. Možda je to – zbog svoje jednostavnosti – najbolji put. Ali, svakako ne jedini. Nije li Dželaludin Rumi, *radiallahu anhu*, sastavio nadahnute redove: „Dođi, dođi, ko god da si. Bio nevernik ili se klanjao vatri. Naš karavan nije karavan očaja. Ako si i hiljadu puta prekršio obećanje, dođi, dođi i još jednom – dođi.“ Imao je, uostalom, šejh Harun pune ruke posla da Uzuna zadrži u tekiji i u životu. Vremena su teška i smutna. Pre neku

godinu Austrijanci su prešli Savu i zauzeli Beograd. Užice je prepuno ojađenih izbeglica, kivnih na sve i na svakoga, a najviše na raju, na kojoj jedino i mogu iskaliti bes. Ne prođe sedmica a da poneki Kaurin ne bude nabijen na kolac samo zato što ga je neki pakosni izbeglica na pravdi boga osumnjičio da je austrijski špijun. Da stvar bude gora, onim pravim austrijskim špijunima, prepredenim špiclovima vešto maskiranim u decu, drveće, mazge i bale pamuka, užički kajmakam Selim-aga ne uspeva da uđe u trag. Tu su negde, sve vide, sve saznaju i sve munjevito prenose dušmanima u Beograd. Jedan se čak drznuo da se pruruši u Selim-agu i stao da globi i šiba trgovce po čaršiji; samo je sudbina, šućur alahu, uredila da slučajno naleti na pravog kajmakama. Ali ni to nije Selim-agi izašlo na dobro. Špijun se prvi snašao i povikao: „Evo ga murtat, u mene se prurušio, hvataj ga!“ Trgovci, kalfe i besposličari odmah su skočili na kajmakama, izudarali ga čekićima i nadžacima; već su i jatagane isukali. Bog zna kako bi sve završilo da Selim-aga nije zavapio da mu odreše čakšire i uvere se da je sunecen. To mu je spasilo glavu, ali ga je užički kadija svejedno osudio na pedeset batina zbog javnog pokazivanja sramote.

Muselimu, pak, Avdagi Fočaku, tatarin svakog dana donosi pismo iz austrijske Komande, u kome ga – da bi poniženje bilo veće – niko drugi

do sluga zapovednika Beograda podseća da četiri mala bronzana topa i pedeset i četiri islužena askera koji sačinjavaju posadu užičkog grada ne mogu odbraniti ni sebe, kamoli varoš. Tim pre što osamnaestorica boluju od skorbuta, a sedmorica od tripera. A pogotovo zato što u užičkoj hazni već tri meseca nema ni pare. I neće ih ni biti. Derviši beктаšije, najprezrenija sorta derviša, oni što se probadaju noževima i handžarima i alačući idu za carskom ordijom, počeli su da proriču skori kraj sveta. Zbrku je do krajnjih granica dovela vidovita deli-Nisa kaduna, koja je u transu i nepokrivena izašla u mahalalu, popela se na dud i stala da proriče propast Turaka i skori dolazak kaurskog cara Satanaila. „Slušajte šta vam kažem“, vikala je na sav glas. „Jedžudž i Medžudž su izašli iz mora, usta su im puna svetogrđa; imaju kandže medveda i telo leoparda, i zavladaće dunjalukom. Od danas pa za sto godina neće u Srbiji biti ni džamije ni turskog mezarra, kamoli Turčina. Ko je Turčin i turske vere, neka se spasava ako može.“

Kap koja je prepunila čašu turskog nezadovoljstva bio je ferman sultana Selima III, kojim je Srbima, Ciganima, Jermenima, Kurdima i siročićima dopušteno nošenje noževa. Usred tog rasula, meteža i gungule muselimu Avdagi Fočaku palo je u oči da šejh Harun iz tekije mevlevija hrani i pazi kaursko siročće. Jedno je, međutim,

Avdagi udariti na kajmakama, ukoljicu, ništa-čovaka, koji zaslužuje ne pedeset nego hiljadu pedeset batina po turu, a sasvim druga stvar je suprotstaviti se učenom Harun-efendiji, carskom čoveku, istina, palom u nemilost, ali u Stambolu je sada novi sultan. Ako je u stanju da carskim beratom da raji pravo da nosi britve, šta mu stoji na putu da Harun-efendiju ne postavi za velikog vezira? A šta onda derviš-efendiju košta da njemu, Avdagi, pošalje svilen gajtan i naređenje da sam sebi iskopa raku i da se udavi sopstvenim rukama? S druge strane, nesnosno mu je da trpi prebacivanja beogradskih Turaka izbeglica. Pogotvo što su ljudi u pravu. Poredak u Carstvu je uzdrman. Ravnoteža blagostanja i bede poremećena. Svaki zalogaj koji pojede kaursko kopile, zalogaj je manje za tursku decu.

Zbog svega toga, Avdaga Fočak pribegava orijentalnom lukavstvu. Kad sretne šejha, tobož zabrinuto kaže da on, Avdaga, čuje svašta po čaršiji. I da to što čuje nije dobro. „Eto“, uzdiše muselim, „Beogradlije se žale što ti u tekiji držiš malog Kaurina. Misle da mali pogani tekiju. Ko zna šta radi kad ti zaspiš. Mogao bi neko, daleko bilo, tog malog za glavu da skрати.“

Šejh Harun odlično poznaje preciznu mehaniku orijentalnog lukavstva. A provincijalno lukavstvo kojim se poslužio Avdaga Fočak bilo je najlošijeg kvaliteta. U Carigradu, Kairu, Dama-

sku i svim većim varošima Carstva, izašlo je iz upotrebe pre više od dvesta godina. Šejh Harun se u tim prilikama služi protivlukavstvom. Najčešće je to izmišljeni citat: „Prorok, *sallalahu alejhi we sellem* je rekao: ‘Kada siročić dođe na čovekova vrata, neka u svakome prevlada milosrđe, a moćnik neka se seti da smo na dunjaluku svi siroti.’“ Ili izmišljeni hadis: „Al Kurtubi veli: ‘Ne podiži sablje ruku na siromašnog, jer ne znaš hoćeš li imati vremena da se pokaješ.’“ Muselimu onda ne preostaje ništa drugo nego da stavi ruku na srce i da se pritvorno pokloni. U stvari vere se ne treba mešati. Sa hafizima se ne valja prepirati. Naročito ako se pomene Prorok. Glava u času može da odleti. Šejh Harun je ipak, za svaki slučaj, sastavio magični zapis za Uzuna, iako nerado, jer je bio uveren da je magično dejstvo zapisa često u suprotnosti s božijim naumima. I zapis je delovao. Uzun se slobodno kretao po čaršiji, obilazio mahale, zavirivao u dvorišta, zalazio u čaj-džinice da sluša pripovesti uličnih pripovedača, i nikada mu ni dlaka s glave nije zafalila.

Bile su prošle već četiri godine od onoga sumraka kada se pojavio na kapiji užičke tekije i za to vreme je naučio da tečno govori, čita i piše turski i arapski. To znanje će mu kasnije odlično poslužiti u životu, najpre kao pisaru i terdžumanu vožda Karađorđa, potom gospodara Miloša Obrenovića, koga će godinama pratiti na diplo-

matskim, trgovačkim i kurvarskim putovanjima, najposle kao trgovcu i poslovnom čoveku. Gospodar Gvozden je do kraja života maternji srpski pisao arapskim pismenima. Ćirilicu u mladosti nije naučio, a zbog jedne svađe sa Vukom Karadžićem, zbog koje je fasovao teške batine, nikada nije hteo da je nauči. I dalje je svaki put kada bi odlazio u čaršiju nalazio poneku sitnicu, bakarni novčić, srebrnu kopču ili jeftin lančić, ali na Uskrs 1793, silazeći niz Kameno korito, našao je pravi pravcati dukat, uglavljen između dva oblutka kaldrme. Odmah se uplašen osvrnuo. Znao je da mu se crno piše ako ga neki haramija – a Užice ih je prepuno – vidi sa zlatnikom, i da mu zapis šejha Haruna neće pomoći, jer je na ovom svetu magija zlata jača od magije kaligrafski ispisanog tajnog imena Boga i sedam meleka.

Iako je bilo podne, a dan lep, uokolo nikoga nije video. Sakrio je dukat na najsigurnije mesto, pod jezik, vratio se u tekiju i položio ga među bakrenjake i ostale drangulije u tajnom skrovištu u zidu tekije.